

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПАРТНЕРСТВА

Крах тоталітаризму в Польщі та відновлення державної незалежності України започаткували нову сторінку українсько-польських взаємин, співпраці та партнерства, а також новий статус поляків в Україні та українців у Польщі. Його правовий фундамент склав “Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво”, ратифікований у 1992 р., у другій статті якого зазначено, що сторони діють у відповідності з міжнародними стандартами захисту національних меншостей, визнання їх права на збереження етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності¹.

У процесі втілення цього Договору та інших угод Польща ініціювала допомогу Україні в реалізації європейської інтеграційної політики, активно підтримала її членство в Раді Європи, сприяє вступу в Європейський Союз та трансатлантичні структури. Все це відбувається на тлі подолання стереотипів минулого, утвердження взаємної довіри, підтримки і розширення співпраці сусідніх народів у всіх сферах політичного, економічного, науково-технічного, культурного і гуманітарного співробітництва, активним чинником якого виступає народна дипломатія в особі польської меншини в Україні та української в Польщі.

Наукове осмислення ролі українських поляків у розвитку стратегічного партнерства між обома державами належить до актуальних і недосліджених історико-етнополітологічних проблем. У наявних публікаціях в Україні та Польщі, присвячених українсько-польському міжнародному економічному, науково-технічному та культурному співробітництву², ця тема лише окреслена як перспективна, але не з’ясована. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб на основі маловідомих джерел і систематизації розпорошених відомостей висвітлити сучасний стан польської меншини в Україні, її місце та роль у трансформаційних процесах українського суспільства, в зміцненні українсько-польського партнерства.

Поляки не лише наші близькі слов’янські сусіди, але й давні жителі на українських землях, своєрідний каталізатор україн-

сько-польських відносин. Ці взаємини мають багатолітню історію, своїм корінням сягають княжих часів і сповнені сторінками як добросусідської співпраці, спільних дій проти монголо-татарських та інших завойовників, імперських та тоталітарних режимів, так і проявами обопільного антагонізму та конфронтації, які підігрівалися або й інспірувалися третіми силами. Однак верх в українсько-польських відносинах здебільшого брали здоровий глузд, пошук порозуміння та компромісів. Ще в 30-х рр. XIX ст. зародилося спільне гасло побратимства “За нашу і вашу свободу”, а Т. Шевченко восени 1845 р. писав:

“А я тихо помолюся,
Щоб усі слов’яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди...”

Доля українських поляків (*Polonia ukrainska*) – невіддільна від історії українського народу. Вони на більшості її етапів, особливо в XIX – XX ст., були, як правило, разом з українцями у боротьбі з російським царизмом, сталінізмом та гітлерівськими окупантами. Представники української полонії виступали на боці опозиційних сил у Польщі та Україні, зокрема польської “Солідарності”, Української Гельсінської Спілки та Народного Руху України, які відіграли ключову роль у поваленні тоталітаризму і розпаді СРСР, у досягненні свободи обох народів, у розбудові демократії. Хоч кількість поляків в Україні за період з 1989 р. помітно зменшилася: з 219 тис.³ до 144 тис. у 2001 р.⁴ (пік виїзду припав на кризові 1995 – 1997 рр.), вони і надалі займають домінуюче місце серед іноетнічних груп нашої держави. Польська меншина є найбільш інтегрованою в українське суспільство етнічною групою, яка попри асиміляційні та урбанізаційні процеси зберегла свою самобутність, активно долучилася до національно-культурного відродження і стала надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

Поляки мешкають у всіх областях України, але більшість з них пов’язана з традиційними районами розселення: Галичиною, Волиню, Поділлям, Поліссям, Києвом та Київщиною. Так, на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Волині та Рівненщині на початок 2001 р. проживало 38,4 тис. поляків, на Хмельниччині та Вінниччині – 26,8 тис., на Житомирщині, Київщині та в м. Києві – 58,8 тис. осіб, що становить 86% усієї польської людності

України⁵. Варто зазначити, що порівняно велика питома вага поляків залишається на Півдні України: в Одеській, Херсонській, Миколаївській областях та в Криму, а також у промислових регіонах – у Донбасі, на Дніпропетровщині, Запоріжжі та Харківщині. За соціологічними опитуваннями, польське населення не тільки найактивніше підтримало Акт проголошення державної незалежності України на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. і прийняло українське громадянство, але й безпосередньо долучилося до трансформації пострадянського суспільства на шляхах демократичних перетворень і європейського вибору, ставлячи за приклад політичні та економічні реформи, здійснювані в Польщі. На відміну від деяких інших етнічних груп, поляки підтримали цілісність України, непорушність і демаркацію її державних кордонів, у тому числі з Польщею.

З відновленням незалежності України, ухваленням Закону про національні меншини⁶, інших нормативних актів, утворенням Ради національних товариств почалося національно-культурне відродження й української колонії. Спираючись на конституційні гарантії рівних громадянських та національних прав і свобод етнічних меншин щодо збереження своєї ідентичності, створення громадських об'єднань, недопущення будь-якої дискримінації за національними та релігійними ознаками і заручившись державною підтримкою з боку України та Польщі, поляки долучилися до громадсько-політичного і культурного життя, консолідувалися навколо своїх національно-культурних товариств і новостворюваних національних засобів масової інформації.

Етнічна мобілізація поляків розгорталася синхронно з відновленням державного суверенітету і повної незалежності Польщі, а відтак України. Наприкінці 80-х рр. у багатьох містах України поряд з реформуванням товариств радянсько-польської дружби, які виконували здебільшого ідеологічні функції і стояли осторонь проблем польської людності в СРСР та УРСР, почали створюватися польські національно-культурні товариства, а впродовж 1990–1991 рр. відбулися два конгреси української колонії, на яких було засновано Союз поляків України – ZPU (голова С. Костецький, тепер Г. Юрковська) та Федерацію організацій польських на Україні – FOPU (голова Є. Хмельова). За ініціативою Федерації в 1996 р. відбувся Сейм поляків Поділля, на якому схвалена програма національно-культурного відродження польської меншини та підвищення її ролі

в українсько-польському діалозі. Серед регіональних об'єднань виділяються своєю роботою Київське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича (голова І. Гільова), Київське національно-культурне товариство “Згода” (голова Р. Маловський), Польський культурний центр в Одесі, Доми польські в Криму, м. Дубно, Чернівцях, у селищі Якимівка Запорізької області, а також польські осередки в Харкові, Донецьку, Миколаєві, Дніпропетровську та інших містах. Якщо восени 1990 р. нараховувалось 8 польських національно-культурних товариств, то на початок 2005 р. діяло понад 40, які розширюють свій вплив на польські громади, урізноманітнюють форми роботи, утверджують себе як легітимні представники інтересів польської людності.

З 1990 р. почала виходити “Gazeta Lwowska”, а з 1993 р. – “Dziennik Kijowski”, з 2000 р. – “Polacy Donbasu”, на шпальтах яких, з одного боку, висвітлюється життя поляків України, українсько-польські взаємини, а з другого боку, вміщується інформація про реформи в Польщі, аргументується доцільність використання їх досвіду Україною. Проблеми польської меншини перебувають у полі зору державного телебачення та радіомовлення, а в студіях Львова та Житомира працюють польськомовні редакції. У Києві функціонує Інститут польської культури, створений як представництво Міністерства закордонних справ Польщі з метою популяризації національних культурних надбань, розгортають роботу Інститут українсько-польських студій на базі Національного університету “Києво-Могилянська академія” та науковий осередок польських студій при Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Одним із незаперечних доказів духовного відродження української поліції та гармонізації її життєдіяльності стало скасування будь-яких обмежень стосовно традиційної для поляків Римсько-католицької церкви в Україні. Впродовж 90-х рр. вона майже подвоїла свою мережу і на початок 2005 р. нараховувала понад 840 зареєстрованих громад, у яких служать більше 500 єпископів та ксьондзів. Кількість вірних РКЦ, за різними оцінками, коливається від 340 тис. до 875 тис. осіб. Вперше у своїй історії Римо-католицька церква втрачає риси “польської церкви”, оскільки значна частина вірних і священників поліетнічна за своїм складом, а служіння проходять як польською, так і українською, російською, словацькою та угорською мовами. В Україні функціонує Римсько-католицький університет, Кам'янець-Подільська духовна семінарія РКЦ, працює по-

над 200 недільних шкіл, створено римсько-католицьке товариство “Полонія”. Благодотворний вплив на релігійне життя в Україні справив візит Папи Римського Пала II. Невирішеними на сьогодні залишаються питання повернення ряду будівель колишніх культових споруд римсько-католицькій церкві (костел св. Миколая в Києві, комплекс будівель колишньої єпископської резиденції в Житомирі, кілька у приміщенях у Львові).

Відчувши помітні зміни майже в усіх сферах суспільного розвитку, в економічному, культурно-інтелектуальному і духовному житті, переважна більшість поляків не тільки відмовилася від еміграції з України, але й, навпаки, на рівні індивідуальних взаємин з українцями, представниками інших етносів переконувала трудові колективи в необхідності продовження демократичних перетворень та проведення реформ. Відомо, що ніщо так не зближає народи і держави, як людські контакти. Польща була першою державою, яка максимально спростила умови перетинання кордону для українських громадян, їх приватних, бізнесових та інших поїздок. Україна перша серед країн СНД у червні 1996 р. уклала Угоду з Польщею про взаємні безвізові поїздки громадян⁷, яка наблизила українських поляків до своїх коренів, пращурів, надбань національної культури. Вона розширила можливості для активізації різнобічних стосунків, сприяла збільшенню кордонних переходів та пунктів пропуску, стала виявом обопільної довіри. Не секрет, що багато українських громадян у 90-х рр. долучалися до ідеології ринкової економіки шляхом “човникового” бізнесу, підприємництва та торгівлі в Польщі. Проте відновлення в 2003 р. Польщею на вимогу ЄС візового режиму погіршило умови людських контактів, хоча Україна з ініціативи президента В. Ющенка 2005 р. в односторонньому порядку скасувала візи для польських громадян.

Людські контакти були б набагато ширшими, якби в Україні за прикладом Польщі до цієї справи активніше залучалися неурядові організації та громадські фонди, яким належить провідна роль у формуванні громадянського суспільства. З огляду на це, цікавим є досвід ряду фондів у Польщі, зокрема Гельсінської з прав людини, Фондації освіти для демократії, Фондації розвитку громадянського суспільства, Фондації суспільно-політичних ініціатив та ін., які в своїй міжнародній діяльності надають великого значення розвитку демократії та ринкової економіки на пострадянському просторі, включаючи й Україну. Вони опрацьовують спеціальні

програми для стажування українців у польських структурах місцевого самоврядування та в неурядових організаціях. Успішно діє Інститут на користь демократії в державах Центрально-Східної Європи, реалізуються його програми: “Центр плюралізму”, “Підтримка місцевої демократії в Україні”, “Підтримка вільних засобів масової інформації в Україні”, “Підтримка модернізації сільського господарства в Україні” та ін. Значна частина цих програм спонсується західними приватними фондами.

І все ж основним полем українсько-польського партнерства, до якого причетні й поляки України, є економіка, прикордонна та міжрегіональна співпраця. Не відкидаючи традиційні форми господарських та торговельних зв'язків минулого, Україна і Польща намагалися наповнити їх новим змістом, надати їм динамізму, підпорядкувати трансформаційним процесам на шляхах утвердження ринкової економіки, побудувати їх на засадах рівності та врахування національних інтересів обох сторін.

Вже в першій половині 90-х рр. розпочався перехід від звичайного обміну товарами в рамках бартеру до довготривалої і взаємовигідної кооперації, однак через млявість економічних реформ, наростання корупційних явищ та стагнацію економіки України цей процес затягнувся.

Позитивний вплив на розвиток українсько-польських економічних зв'язків справило формування відповідної нормативно-правової бази в контексті великого Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво (1992 р.), міждержавої Угоди про торгівлю та економічне співробітництво (1991 р.). Йдеться про Конвенцію щодо уникнення подвійного оподаткування, міждержавої угоди стосовно взаємного заохочення і захисту інвестицій⁸, про програму створення і функціонування ефективної мережі транспортних коридорів, транскордонне співробітництво, включаючи й добудову нафтопроводу “Одеса – Броди” та ін. В Україні зареєстровано понад 1800 господарських об'єктів з участю поляків, однак працює лише 710, причому третина з них займається посередницькою діяльністю. Поряд з традиційними господарськими зв'язками промислових і сільськогосподарських підприємств, створенням спільних фірм дедалі більшої ваги набуває виробничо-інвестиційне і фінансове співробітництво. Тільки впродовж 1997 – 2 000 рр. в Україні було засновано 5 банків з участю польського капіталу, зокрема Київський міжнародний банк, філія Варшавсько-

го Банку Гандльови в Києві, Депозитно-кредитний банк “Україна” в Луцьку, Акціонерно-комерційний банк у Львові та ін.

За столітньою традицією, особи польського походження займають значну питому вагу серед працівників залізничного та автомобільного транспорту України. Саме вони активно долучилися до програм прискореного розвитку українсько-польського співробітництва в галузі транспортної мережі, підвищення культури обслуговування пасажирів. За останнє десятиріччя спільними зусиллями вдалося інтенсифікувати рух залізничного, автомобільного та авіаційного транспорту, приступити до реконструкції старих і спорудження нових доріг, розширення їх інфраструктури, будівництва другого мосту через річку Західний Буг на українсько-польському кордоні, до створення транспортного балтійсько-чорноморського коридору.

Потужним чинником зміцнення українсько-польського партнерства є розвиток торгівлі між обома країнами, масштаби якої, попри кризові явища в українській економіці, мають тенденцію до зростання, що зумовлюється й географічним фактором, близькістю торгових суб'єктів. Помітно зріс обсяг торгових операцій, розширився асортимент товарообміну, збільшилася частка у ньому використання гривні та злотого. Однак Україна має від'ємне сальдо в торгівлі з Польщею і представлена на польському ринку здебільшого сировиною і чорними металами, натомість на нашому ринку фігурує готова продукція польських підприємств і аграрного сектору.

Велику зацікавленість виявляє польська громада до науково-технічного і культурного співробітництва України та Польщі, оскільки воно має масовий характер і найбільше сприяє їх національно-культурному розвитку. Через контакти інтелектуалів, культурно-мистецький діалог долаються негативні нашарування і стереотипи минулого, поглиблюється національна свідомість, утверджується етнічна ідентичність. Це співробітництво здійснюється на підставі Спільної заяви Президентів України та Республіки Польща “До розуміння та єднання” (1997 р.), ряду міжурядових договорів⁹ і має великий вплив на стан і перспективи суспільно-політичних, економічних та гуманітарних відносин України і Польщі. Вже в середині 90-х рр. діяло 87 прямих угод про спільні наукові дослідження 38 українських та 62 польських науково-дослідних інституцій¹⁰. Серед вузлових спільних наукових проєктів, окрім технічно-при-

родничих, фігурують такі як: “Україна та Польща в європейському процесі інтеграції”, “Проблеми українсько-польських прикордонних зв’язків”, “Польсько-українське мовне порубіжжя”, “Проблеми історії українсько-польських відносин XVI – XX ст.” та інші. Триває взаємний обмін публікаціями, регулярно проводяться двосторонні та багатосторонні наукові конференції, симпозіуми, семінари. Поштовхом до активізації цих зв’язків стало оголошення 2004 р. роком Польщі в Україні, а 2005 – роком України в Польщі.

Українська влада з розумінням ставиться до ініціативи польських громадських об’єднань, які на чільне місце в своїй діяльності ставлять питання національної освіти і шкільництва, що зумовлюється успадкованою від тоталітарного режиму мовною ситуацією не тільки серед дітей, але й дорослих. Адже в ході перепису 2001 р. лише близько 13% поляків України назвали рідною мовою польську¹¹.

За роки незалежності України розширено мережу польських шкіл, створено близько 300 класів і факультативних груп для вивчення польської мови, функціонують відділення та групи підготовки викладачів та учителів польської мови у Київському та Львівському університетах, Дрогобицькому педагогічному університеті. Сотні випускників середніх шкіл, гімназій, ліцеїв та коледжів продовжують навчання у вищих школах Польщі. Щодо відкриття нових польських шкіл і класів в Україні, то цей процес стримується рядом об’єктивних факторів, зокрема дисперсним розселенням поляків, кадровими і фінансовими труднощами, консерватизмом частини батьків, які не бачать потреби у вивченні їх дітьми польської мови на тлі домінування української та російської мов. Тут варто мати на увазі спорідненість і лексичну близькість польської та української мов. За дослідженнями К. Тищенка, майже 70% їх лексичного фонду є спільним¹².

Співробітництво торкнулося кінематографії, професійного та аматорського мистецтва, фестивального руху, клубної, музейної, архівної та бібліотечної справи. Під патронатом Президента А. Квасьневського польські кінодокументалісти створили фільм “Нелегке братерство” про Симона Петлюру. Завдяки співпраці на екран вийшли художні фільми “Вогнем і мечем”, “Молитва за Мазепу” та ін. В Україні діє близько сотні польських колективів художньої самодіяльності: хорів, танцювальних ансамблів, оркестрів народних інструментів, вокальних груп, багато з яких бере участь

у щорічних мистецьких фестивалях національних меншин “Всі ми діти твої, Україно!”, у фестивалях польської культури і творчості “Веселка Полісся” в Житомирі, в подібних святах у Києві, Львові та Городку Хмельницької області. Високою виконавською майстерністю і популярністю відзначаються фольклорні ансамблі та групи “Pierwiosnek”, “Jaskolki”, “Kantyezki” при київських товариствах ім. А. Міцкевича та “Згода”, “Поліські соколи” при “Спілці поляків Житомирщини” та ін. Позитивний резонанс серед польської людності викликають заходи щодо збереження в Україні польських архітектурно-мистецьких пам’яток, культових споруд. Із схваленням сприйнято компромісне вирішення конфронтаційного питання щодо львівського меморіалу “Орлят”, повернення Польщі деяких культурних та архівних цінностей.

Нового дихання набули прикордонні зв’язки областей України та польських воєводств і традиційне співробітництво міст-побратимів. На відміну від радянських часів, коли контакти здійснювалися під контролем центру і здебільшого на рівні партійних функціонерів, мали ідеологічно-парадний характер, тепер до співпраці дедалі ширше залучаються українські поляки та польські українці, що цілком природно, оскільки більшість з них є мешканцями прикордонних регіонів. Одним з ефективних теренів прикордонного партнерства є утворений у вересні 1995 р. єврорегіон “Буг”, суб’єктами якого виступають органи місцевого самоврядування Волині, Замостя, Любліна, Хелма¹³.

Програма співробітництва включає розбудову прикордонної інфраструктури, спорудження автомагістралей, охорону навколишнього середовища, промислову та сільськогосподарську кооперацію, співпрацю в галузі науки, культури і освіти, підготовки кадрів, розвитку місцевого самоврядування.

Розглядаючи роль українських поляків у розвитку українсько-польського співробітництва, необхідно ще раз наголосити, що вони виступають не тільки суб’єктом, але й об’єктом цього співробітництва. Польська меншина, перебуваючи під опікою і захистом української держави, відчуває дедалі більше уваги до себе з боку польських властей. Мова йде про навчальну і художню літературу, періодику, яка надсилається з Польщі, про розширення можливостей польських підлітків і молоді здобути освіту на історичній материзмі, опанувати рідну мову тощо. Окремої уваги заслуговує вплив української полонії на подолання негативних стереотипів

минулого в суспільній свідомості частини поляків та українців. Однак у роботі польських об'єднань в Україні є чимало проблем, які, на жаль, не вирішуються і не знаходять належного розуміння ані з української, ані з польської сторін. Ще в 1997 р. Е. Тузов-Любанський звертав увагу на слабкість полонізаційної роботи серед української полонії, на те, що за роки тоталітаризму сформувався такий її різновид, як “непольські поляки”, тобто “радянські”, які асимілювалися, втратили національне “Я”, не знають своєї історії, мови, культури, а їх продукування триває. Він гостро ставив питання, чи має перспективи полонія в Україні, кому потрібні тутешні поляки, що залишилось у їх душах¹⁴. Ці питання не втратили актуальності й сьогодні.

Як справедливо зазначив аналітик ситуації в польській громаді Є. Голибард, їй бракує згуртованості, духовної та організаційної єдності. Існують певні суперечності між Союзом поляків України та Федерацією польських організацій України, що заважає налагодженню координації роботи, поза їх впливом перебуває багато локальних об'єднань. На його думку, українське суспільство, дипломатичні служби Польщі в Україні покликані активніше допомагати польській громаді в національно-культурному відродженні, сприяти її консолідації і підвищенню ролі в суспільно-політичному житті. Для українських поляків Вітчизна – це Україна + Польща¹⁵.

Отже, польська меншина в незалежній Україні, з одного боку, поступово відроджує свої етнонаціональні ознаки, традиційну народну культуру і ментальність, а з другого боку, дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства, яке в умовах глобалізаційних процесів виходить за межі двостороннього співробітництва. Для України стратегічне партнерство з Польщею – важлива умова її євроінтеграції.

На зміну деякому охолодженню українсько-польських міждержавних відносин у часи останньої каденції президента Л. Кучми, який схилився до східного вектора зовнішньої політики і російських капіталовкладень, після “помаранчевої революції”, до політичних результатів якої активно долучилася польська сторона в особі тодішнього президента А. Квасьневського та експрезидента Л. Валенси, прийшло нове розуміння ролі Польщі в лобюванні інтересів України на міжнародній арені. Поляки в Україні та ук-

раїнці в Польщі виступають надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

¹ Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №43. – С. 613.

² Див.: *Ісаєвич Я.* Українсько-польська наукова і культурна співпраця: сучасний етап. – Зб. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999; *Калакура О.* Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні // Наук. записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. Вип. 14. – К., 2000; *Ковач Л.Л.* Співробітництво прикордонних областей України з воєводствами Республіки Польща // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К., 2001; *Бабак О.* Європейська інтеграція Польщі і Україна (1990–ті рр.) // Україн. істор. збірн.: 2001. – К., 2002; *Лишко В.В.* Культурний взаємообмін як фактор стратегічного партнерства // Наукові записки Націон. пед. університету ім. М. Драгоманова. – Вип. 36. – К., 2000; *Чекаленко Л.* Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – Част. 2. – К., 2003; *Колесник М., Кучерена М.* З історії українсько-польських наукових взаємин (1994 – 2003) // Там само; *Gill W.* Stosunki Polski z Ukrainą // Polska i jej nowi sąsiedzi (1989 – 1993) // Poznań; Toruń, 1993;

³ Національний склад населення України. Част.1 (За даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1989 року). – К., 1991. – С. 4–5.

⁴ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 14.

⁵ Підраховано за даними: Національний склад населення України... – С. 126–151.

⁶ Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий 25 червня 1992 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. – К., 1993.

⁷ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємні безвізові поїздки громадян // Політика і час. – 1997. – Ч. 39. – С. 8–9.

⁸ Див.: Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень // Вісник податкової служби України. – 1995. – №2. – С. 15–24; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємні заохочення і захист інвестицій // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. “Міжнародні договори України”. – Док. №210.

⁹ Див.: Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. “Міжнародні договори України”. – Док. № 207.

¹⁰ Див.: *Лишко В.* Наукові зв'язки України та Польщі в 1990 рр. // Україна – Польща: історія і сучасність. – Част. 2. – К., 2003. – С. 78.

¹¹ Національний склад населення України... – С. 25.

¹² Див.: *Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. – К., 2000. – С. 266–267.

¹³ *Жижара Є.* Єврорегіон “Буг”: перші кроки співробітництва // Волинь. – 1995. – 30 лист.

¹⁴ *Dziennik Kijowski* –1997. – № 97.

¹⁵ Див.: *Голибард Є.І.* По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про династичне п'ятнадцятиріччя (1989 – 2004 рр.), про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі. Суспільно-економічні порівняння на тлі нерішучості, непевності й невизначеності. – К., 2004. – С. 359.